

فصلنامه لسان مبین (پژوهشی ادب عربی)

(علمی - پژوهشی)

سال هشتم، دوره جدید، شماره بیست و پنجم، پاییز ۱۳۹۵، ص ۱۵۹ - ۱۳۷

بررسی رمان «یوم قتل زعیم» نجیب محفوظ بر اساس نظریه ریخت‌شناسی پراپ*

حمید رضا مشایخی، استادیار زبان و ادبیات عربی دانشگاه مازندران

سیده هانیه میرسیدی، کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه مازندران

چکیده

تحلیل و بازخوانی داستان‌ها و روایت‌ها با هر عنوانی از زمان ارسطو آغاز شد و در ابتدای قرن بیستم با ظهور فرمالیست‌ها شدت یافت. در همین زمان، ولادیمیر پراپ، با الگو گرفتن از همین روایت‌شناسان، روشی برای بررسی داستان‌ها طرح کرد. پراپ دریافت قصه‌های پریان، به رغم تکثر و تنوع ظاهری، از نظر قهرمانان و عملکردهای آن‌ها، دارای نوعی وحدت و همانندی است و تمامی کارکردهای موجود در قصه به سی‌ویک عملکرد محدود می‌شود. این دستاورد نقطه آغاز علم روایت‌شناسی جدید به شمار می‌آید. از آنجایی که نجیب محفوظ، معروف‌ترین رمان‌نویس معاصر عرب، از جمله نویسندگانی است که داستان‌های او سرشار از عناصر نمادین شرقی و قالب‌های ساختاری نو غربی است، قابلیت بررسی روایی را دارد، این جستار بر آن است تا رمان «روز قتل رئیس‌جمهور» (یوم قتل زعیم) نوشته نجیب محفوظ را بر اساس نظریه پراپ بررسی و تحلیل نماید و نشان دهد توالی این کارکردها تا چه اندازه می‌تواند در داستان محفوظ قابل انطباق باشد. دستاورد پژوهش مبین این است که اگرچه شماری از کارکردها در رمان محفوظ پیدا شدنی است، تعداد این کارکردها کاهش یافته، و مصادیقی جدید یافت شده است که در قصه‌های پریان روسی وجود ندارد. در نتیجه، این امر موجب تفاوت در نوع کارکردهای پایانی داستان محفوظ با قصه‌های پریان گشته است. همچنین بیان‌کننده آن است که الگوی پراپ قابلیت بررسی و تحلیل ریخت‌شناسانه داستان‌های عربی را دارد.

کلمات کلیدی: نجیب محفوظ، پراپ، ریخت‌شناسی، کارکردها، افسانه‌های پریان، یوم قتل زعیم.

* - تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۱/۲۵ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۵/۰۷/۱۰

نشانی پست الکترونیکی نویسنده: HRM.HAMID@YAHOO.COM

۱. مقدمه

۱-۱ بیان مسأله

ولادیمیر یاکوولویچ پراپ^۱، زبان‌شناسان و محققان فرمالیست روسی، متولد آوریل ۱۸۹۵ سن - پترزبورگ و عضو هیأت علمی دانشگاه سن پترزبورگ بود که از سال ۱۹۳۸م. به مردم‌شناسی و فولکلور^۲ روسی پرداخت و در سال ۱۹۷۰م. چشم از جهان فرو بست. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۱۴-۲۶) پراپ، با رویکرد ریخت‌شناسانهٔ ابداعی خویش به بررسی قصه‌های افسانه‌ای روسی پرداخت و در سال ۱۹۲۸م. نتایج تحقیقات خود را منتشر کرد. مهم‌ترین اثر او «ریخت‌شناسی قصه‌های پریان» بود. (پروینی، ۱۳۷۸ش: ۵) کتاب او نقطه‌عطفی در عرصهٔ شکل‌گیری روایت-شناسی جدید به شمار می‌رود، بویژه به واسطهٔ مقدمه‌ای که کلود لوی استروس^۳ بر آن نوشت، توجه بسیاری از پژوهشگران غربی به این اثر جلب شد و سرمشقی برای فولکلورشناسان قرار گرفت. (اسکولز، ۱۳۸۳ش: ۱۳۴)

قرن‌ها بود که شعر بر هر نوع ادبی دیگر در میان اعراب غلبه داشت، تا آن‌که بعد از حملهٔ ناپلئون^۴ به مصر نوگرایی در ادبیات عربی رشد کرد و رفته رفته داستان‌نویسی در کسوتی جدید در میان اعراب نضج گرفت. عبدالله‌الرحمن مَنیف در این مورد می‌گوید: دوره‌ای که ما اکنون در آن به سر می‌بریم و دوران آینده، از نظر فنی دورهٔ رمان است. (شحید و قصاب، ۲۰۰۵م: ۵۲-۵۳) از آنجایی که در ادبیات کلاسیک عربی قالب‌های قصه‌نویسی نو وجود نداشت؛ لذا آن‌ها در این خصوص به سوی قالب‌های ساختاری جدید غربی روی آوردند. در این میان، قصه‌نویسی مصر از پیشرفتی چشمگیر برخوردار شد. تعهد و رسالت نویسندگان مصری باعث شد که نهضت قصه‌نویسی مصر به تدریج خود را از قید و بند آزاد سازد و به رشد و تکامل برسد. (السید، ۱۹۶۷م: ۲۹-۳۰)

نجیب محفوظ بن عبدالعزیز بن ابراهیم بن احمد پاشا، از پایه‌گذاران رمان معاصر عرب است که الگوی خود را در نگاه و نگارش متفکران و نویسندگان سرشناس مصر «طه حسین» و «توفیق حکیم» قرار داده بود. (الندوی، ۲۰۱۱م: ۳۶) او را می‌توان آفرینندهٔ شکل‌های روایی نو عرب دانست. منتقدان غربی، محفوظ را بزرگترین نویسندهٔ کلاسیک خاورمیانه می‌دانند. همچنان‌که نویسندگان عرب، او را «هرم چهارم مصر» لقب داده‌اند. ادوارد سعید، از بنیانگذاران نظریه

پسااستعماری،^۵ لقب گوستاو فلوبر^۶ عرب را بر او نهاده است، برعکس نظر بیشتر منتقدان عربی که او را بالزاک^۷ رمان عرب می‌دانند.

تحلیل آثار ادبی براساس نظریه‌های ادبی معاصر، امری ضرور می‌نماید. از این رو، این جستار بر آن است تا به تحلیل ریخت‌شناسی^۸ رمان «یوم قتل زعیم» نجیب محفوظ بپردازد. رمان «یوم قتل زعیم» و سایر رمان‌های نجیب محفوظ، از لحاظ داستانی، آثاری ارزشمند به شمار می‌آیند؛ اما کمتر در آن باره پژوهش و تحقیق شده است. بر پهنای تاریکی‌هایی که بر این آثار و نوع آن‌ها سایه افکنده است، پژوهش در این نوع داستان‌ها ضرورت می‌یابد. ریخت‌شناسی پراپ، زوایای مهمی را از این نوع داستان‌ها روشن می‌سازد که راه را برای تحقیقات بعدی می‌گشاید.

۲-۱ پیشینه تحقیق

آنچه تاکنون از فرمالیسم روسی در دسترس است، مجموعه مقالاتی است از مهم‌ترین بنیان‌گذاران جنبش فرمالیسم روسی به نام «نظریه ادبیات: متن‌هایی از فرمالیست‌های روس» اثر تزوتان تودوروف^۹ منتقد معروف فرانسوی که عاطفه طاهائی آن را به فارسی ترجمه کرده است. همچنین آیخن باوم^{۱۰} که از مهم‌ترین اعضای جنبش فرمالیسم روسی است، با مقاله «هنر همچون فرآیند» نخستین بیانیه این جنبش را نوشت. علاوه بر این مقالات، می‌توان به تحقیقاتی دیگر در این زمینه اشاره کرد: ریخت‌شناسی شاهنامه فردوسی با عنوان «از رنگ گل تا رنج خار» اثر قدمعلی سرّامی، «چهار گزارش از تذکره الأولیاء عطار» اثر بابک احمدی، ریخت‌شناسی داستان کوتاه از المیرا دادور، ریخت‌شناسی حکایت‌های هزار و یک شب از محبوبه خراسانی و ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایران از پگاه خدیش. در این پنج مقاله، انواع خویشکاری برای آثار حماسی، عارفانه‌ها، حکایات و داستان‌های جادویی ذکر شده است؛ ولی در مقاله حاضر، یک رمان عربی با عنوان «یوم قتل زعیم» بررسی و تحلیل می‌شود تا کارکردهای نظریه پراپ با موضوعی غیر از موضوعات حماسی، تخیلی، جادویی و عرفانی نشان داده شود.

۳-۱ مبانی نظری تحقیق

۱-۳-۱ ساختارگرایی

ساختارگرایی، به معنای جست و جوی قوانین کلی و تغییرناپذیر بشریت با عملکردی در همه سطوح زندگی بشری است. (ریترز، ۱۳۸۱ش: ۵۴۳) ارنست کاسیرر^{۱۱} درباره ساختارگرایی می‌

گوید: «ساختارگرایی، پدیده‌ای مجزا نیست، بیشتر نوعی گرایش همگانی اندیشه است که در دهه‌های اخیر بیش از پیش تقریباً در تمام زمینه‌های پژوهشی برتری یافته است.» (اخلاقی، ۱۳۷۱ش: ۲۰) ساختارگرایی، عبارت است از تحقیق در ساختارها و شناسایی اشکال و گونه‌های آن. (سرامی، ۱۳۸۳ش: ۴) در نظر پراپ، ساختارگرایی بررسی روابط متقابل میان اجزای سازنده یک شیء است. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۸) سرآغاز ساختارگرایی در ادبیات را می‌توان به آغاز دههٔ ۱۹۵۰م. بازگرداند.

ساختارگرایی در عرصهٔ ادبیات، در دههٔ ۱۹۶۰م. گسترش می‌یابد و زبان‌شناسی ساختارگرا و فرمالیسم روسی، به عنوان دو منبع اصلی آن مورد پذیرش قرار می‌گیرند. (موران، ۱۳۸۸ش: ۲۲۵) در آغاز این دهه، کلود لوی استروس^{۱۲} پژوهشگر پرآوازهٔ نقد ساختاری، ساختارگرایی را با استفاده از «نشانه‌شناسی» بنیان نهاد؛ اما نقد ساختاری به معنای امروزی آن، در واقع در حدود دههٔ ۱۹۶۰م. در عرصهٔ ادبیات شکوفا شد. (علوی مقدم، ۱۳۷۷ش: ۱۸۷) نقد ساختارگرا، همان طور که از نامش برمی‌آید، به ساختار روابط اجزای یک کل می‌پردازد و برای رسیدن به این هدف، به شکل و صورت اثر اهمیت می‌دهد. (شایگان، ۱۳۸۰ش: ۸۲)

۲-۳-۱ ریخت‌شناسی (شکل‌شناسی)

واژهٔ ریخت‌شناسی، به معنای بررسی ریخت‌هاست. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۱۷) ریخت‌شناسی «morphology» به زبان یونانی، آلمانی و فرانسوی، «morphologie» خوانده می‌شود و از ریشهٔ ایتالیایی و اسپانیایی «morflogia» گرفته شده است و در عربی «عِلْمُ الْهَيْئَةِ» یا «الْحَبْكَةُ» نامیده می‌شود. این واژه، از اصطلاحات زیست‌شناسی اخذ شده است که دربارهٔ ساختمان ظاهری موجودات بحث می‌کند. (سرامی، ۱۳۶۸ش: ۱۱) به عبارتی دیگر، دانش و بررسی شکل موجودات زنده است. (انوری، ۱۳۸۱ش: ۷۴) در علم زبان‌شناسی، به عنوان «morphemics» به سازه‌شناسی، واژه‌شناسی یا واج‌شناسی ترجمه شده است. (خدیش، ۱۳۸۷ش: ۴۲) معادل اصطلاح ریخت‌شناسی در ادبیات داستانی معاصر عربی «الْحَبْكَةُ» است، یوسف نجم در تعریف آن می‌گوید: «حَبْكَةُ الْقِصَّةِ هِيَ سِلْسِلَةُ الْحَوَادِثِ تَجْرِي فِيهَا مُرْتَبِطَةً عَادَةً بِرَابِطِ السَّبَبِيَّةِ وَ هِيَ لَا تَفْصِلُ عَنِ الشَّخْصِيَّاتِ إِلَّا فَصْلاً مُصْطَنِعاً مُوقْتاً وَ ذَلِكَ لِتَسْهِيلِ الدَّرَاسَةِ. فَالْقَاضِ يُعْرَضُ عَلَيْنَا شَخْصِيَّاتِهِ دَائِماً وَ هِيَ مُتَفَاعِلَةٌ مَعَ الْحَوَادِثِ مُتَأَثِّرَةٌ بِهَا وَ لَا يَفْصِلُ عَنْهَا بَوَاحٍ مِنَ الْوُجُوهِ.» (نجم، ۱۹۵۲م: ۶۳) پراپ می‌گوید: «کلمهٔ ریخت‌شناسی، به معنای مطالعهٔ صور و شکل‌هاست که صور و اشکال قصه را هم

شامل می‌شود.» (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۱۱) ریخت‌شناسی، رویکردی است در حوزه مطالعات ادبی که نخستین بار ولادیمیر پراپ آن را در زمینه مطالعه قصه‌ها مطرح کرد. (انوشه، ۱۳۷۴ش: ۷۵۳) تحلیل ساختارگرایانه جدید از رمان نیز با اثر مردم‌شناس فرانسوی، کلود لوی استروس، درباره اسطوره آغاز شد. (ایگلتون، ۱۳۶۸ش: ۱۴۳) بی‌تردید، نام کلود لوی استروس و ولادیمیر پراپ در صدر آن دسته از ساختارگرایانی قرار می‌گیرد که داستان‌های عامیانه و اساطیری را برای پژوهش خود برگزیدند. پیش از رسیدن به چنین دستاوردی، فرمالیسم با کشف و تبیین مفاهیمی مانند «آشنایی‌زدایی»، «ادبیت» و «تمایز میان زبان و گفتار» گام‌هایی مؤثر برداشته بودند؛ اما ولادیمیر پراپ توانست این مکتب را به مکتب ساختارگرایی پیوند بزند. (بردبار، ۱۳۸۹ش: ۳۱-۳۲ و سلدن و ویدوسون، ۱۳۸۴ش: ۱۴۱)

بدین ترتیب ولادیمیر پراپ به همراه ویکتور شلوفسکی^{۱۳} و میخائیل باختین^{۱۴} در اوایل قرن بیستم مکتب نو در مطالعه ادبی بنیان نهادند که بعدها فرمالیسم^{۱۵} نامیده شد. پراپ، از تجزیه و تحلیل صد قصه از مجموعه قصه‌های آفاناسیف^{۱۶} به سی و یک «خویشکاری»^{۱۷} دست یافت. وی معتقد بود که هر چند شخصیت‌های یک داستان متغیر باشند، عملکردهای آنان پایدار است. (اسکولز، ۱۳۸۳ش: ۹۵-۹۶) بگونه‌ای که از سی و یک مورد تجاوز نمی‌کند. (ریکور، ۱۳۸۴ش: ۶۶) وی مجموعه سی و یک عملکرد را دسته‌بندی می‌کند، سپس به شرح هر کدام می‌پردازد؛ مثلاً برای عنصر شر، نماد «X» را برمی‌گزیند و نوزده صورت گوناگون آن را به صورت X^1 ، X^2 و... می‌نویسد. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۲۰۳-۲۰۶) این سی و یک عملکرد عبارتند از: ۱. وضعیت اولیه (a)؛ ۲. غیبت یکی از اعضای خانواده (دور شدن e)؛ ۳. نهی قهرمان از کاری (nehi (k)؛ ۴. نقض نهی (سرپیچی (q)؛ ۵. پرس و جو (v)؛ ۶. خبرگیری (w)؛ ۷. نیرنگ (تغییر شکل ضد قهرمان z)؛ ۸. همکاری ناخواسته با ضد قهرمان صورت می‌گیرد (g)؛ ۹. بدبختی مقدماتی (h)؛ ۱۰. شرارت (X)؛ ۱۱. کمبود (x)؛ ۱۲. لحظات پیوند دهنده (Y)؛ ۱۳. تصمیم‌گیری قهرمان قصه (W)؛ ۱۴. حرکت قهرمان قصه (↑)؛ ۱۵. اولین کار هبه‌کننده یا آزمایش قهرمان (D)؛ ۱۶. واکنش قهرمان در مقابل هبه‌کننده (H)؛ ۱۷. دریافت شیء جادو (Z)؛ ۱۸. انتقال از سرزمینی به سرزمین دیگر (R)؛ ۱۹. مبارزه (L)؛ ۲۰. علامت‌گذاری قهرمان (M)؛ ۲۱. پیروزی قهرمان (V)؛ ۲۲. رفع شر (E)؛ ۲۳. بازگشت (↓)؛ ۲۴. تعقیب قهرمان (P)، ۲۵. نجات قهرمان (S)؛ ۲۶. کار سخت (T)؛ ۲۷. شناسایی (I)؛

۲۸. افشاگری (D)؛ ۲۹. تغییر شکل قهرمان (Tt)؛ ۳۰. مجازات ضد قهرمان (Pu)؛ ۳۱. عروسی (N).

پراپ از روی قیاس، چهار قانون تدوین می‌کند که مطالعهٔ داستان را در موقعیتی جدید قرار می‌دهند:

۱. عناصر ثابت و پایدار قصه، عملکردهایی است که اشخاص انجام می‌دهند.
۲. شمار عملکردها در این قصه‌ها محدود است.
۳. جایگزینی و توالی عملکردها همواره یکسان است.
۴. تمامی قصه‌ها از دیدگاه ساختاری یک گونه هستند و می‌توان آن گونهٔ نهایی را کشف کرد. (احمدی، ۱۳۷۸ش: ۱۴۵) پژوهشگران قصه پیش از پراپ، قصه‌ها را بر اساس موضوع یا درونمایه طبقه‌بندی می‌کردند؛ اما پراپ، به دنبال تحلیل ساختارگرایانه قصه‌ها بود. (مارتین، ۱۳۸۲: ۶۵) پراپ، برای تعیین عنصر بنیادین قصه دو عامل مهم را دخیل می‌داند: الف) به هیچ رو، کنشگر در تعریف دخالت داده نشود و به جوهر عمل محدود بماند؛ ب) عمل را نباید بیرون از متن بررسی کرد؛ بلکه باید صرفاً موقعیتی را در نظر گرفت که در روایت دارد. (هارلند، ۱۳۸۲ش: ۲۴۸) در واقع پراپ دسته‌بندی آثار فولکلوریک را بر اساس قواعد صوری آن‌ها انجام داد و از این رو کارش را «ریخت‌شناسی» خواند. (احمدی، ۱۳۷۸ش: ۱۴۴)

۲. ریخت‌شناسی داستان «یوم قتل زعیم»

رمان روز قتل رئیس جمهور، در مورد دختر و پسری است که عاشق یکدیگرند. سال‌های زیادی نامزد هستند و از جانب اطرافیان تحت فشارند تا زودتر ازدواج کنند؛ اما اوضاع ناگوار اقتصادی در مصر و بحران مالی و وضعیت سختی علوان محتشمی و همچنین موقعیت سیاسی او که به آن دو این اجازه را نمی‌دهد. داستان توسط سه راوی (محتشمی زاید، علوان فواز محتشمی و رنده سلیمان) روایت می‌شود.

۱-۲ خویشتن کارهای داستان

به طور معمول، هر داستان با وضعیتی اولیه، آغاز می‌شود. بسیاری از داستان‌های موجود در ادبیات عربی و جهان، بگونه‌ای یا با معرفی قهرمان داستان یا با توصیف خانواده او آغاز می‌شوند. در نظام کارکردی پراپ، در بخش «وضعیت آغازین» که به منزلهٔ مقدمهٔ داستان است،

یکی از اعضای خانواده قهرمان، تنها با ذکر نام و عنوان معرفی می‌شود. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۵۲) محفوظ نیز داستانش را با توصیف «صحنه آغازین» که پراپ آن را با علامت (a¹) نشان داده، شروع می‌کند. او، در یک توصیف مقدماتی چهار صفحه‌ای از خانواده قهرمان، خواننده را وارد فضای اعتقادی خانواده شخصیت اصلی می‌کند. در نخستین پاراگراف داستان، پدر بزرگ بعد از شنیدن صدای مؤذن برمی‌خیزد و به مناجات می‌نشیند. ارائه چنین تصویری از شخصیت پدر بزرگ علوان، در همان ابتدای داستان به خواننده کمک می‌کند تا از طریق تصویر او به عنوان یکی از اعضای خانواده قهرمان، باطن علوان (شخصیت اصلی) و نشانه‌های ساختار روانی او را بهتر درک کند. محفوظ، با این تصویرگری نشان می‌دهد، مذهب جزء پایه‌های اعتقادی علوان و خانواده اوست و علوان به اصول اعتقادی خود بسیار پایبند است. محتشمی زاید اینگونه روایت می‌کند:

نوم قلیل و فترة انتظار ثملة بالدفء تحت الغطاء الثقيل... اللهم إني أنام بأمرك و أصحو بأمرك و إنك مالك كل الشيء. ها هو أذان الفجر يفتتح يومى الجديد... اللهم عونك لهجر حنان الفراش الخروج إلى قسوة برد هذا الشتاء الطويل. (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۵)

هر داستان، در برگیرنده گزاره‌های کنشی و توصیفی است. «گزاره‌های کنشی، همان افعال شخصیت‌هاست و گزاره‌های توصیفی، مواردی است که راوی به وسیله آن مخاطب را از ویژگی‌های کلی شخصیت‌ها آگاه می‌کند.» (چتمن، ۱۹۷۸م: ۳۰۹) در نظرگاه پراپ نیز پس از توصیف صحنه آغازین، کارکردهای سی و یک گانه قصه آغاز می‌شود. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۵۲-۶۸) پراپ به شیوه پرداخت ضمنی^{۱۸} یا گزاره‌های کنشی، شخصیت‌ها را توصیف می‌کند. توالی کارکردهای پراپ از اهمیتی ویژه برخوردار است. البته این بدان معنا نیست که تمامی کارکردها باید اتفاق بیفتند. همچنین همه آن‌ها این توالی‌ها را به کار نمی‌گیرند. (بارت، ۱۹۷۷م: ۱۱۶)

غیبت: کارکرد اوّل پراپ، غیبت یک یا چند نفر از اعضای خانواده است (دور شدن؛ نماد: e) بدین گونه که گاهی فرد دور شونده از پیران خانواده است؛ مثلاً پدر و مادر که به سر کار می‌روند... (e¹) یا در برخی موارد، صورت تشدید شده دور شدن به صورت مرگ پدر و مادر اتفاق می‌افتد (e²) و... (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۵۲)

در «روز قتل رئیس جمهور»، کارکرد «دور شدن» درست بعد از صحنه آغازین اتفاق می‌افتد. همه اعضای خانواده علوان به جز محتشمی زاید، بعد از خوردن صبحانه، به قصد رفتن به

محل کار به طور موقتی خانه را ترک می‌کنند (e¹) و تنها محتشمی است که در خانه می‌ماند؛ اما این کارکرد در رمان محفوظ، بسامدی متفاوت از داستان‌های پریان دارد؛ بعد از آنکه همه خانه را ترک می‌کنند، اندوهی ناشی از حس تنهایی پدر بزرگ را فرا می‌گیرد. محتشمی زائد می‌گوید:

مسحت الأطباق مسحاً، و مضت بها هناء إلى المطبخ، و ما لبثوا أن ودعوني و ذهبوا. وجدتنی فی الشقة الصغيرة وحيداً كالعادة. (محفوظ، ۱۳۶۹:ش ۷)

افشاگری: یکی از گزاره‌های کنشی مورد استفاده در تحلیل پراپ، افشای یک راز است. در این کنش، راز قهرمان دروغین افشا می‌شود (افشاگری: نماد D_v) (پراپ، ۱۳۶۸:ش ۹۵)؛ مثلاً شاهزاده خانمی پرده از رازی بزرگ برمی‌دارد (D_v¹)، شیریر همه چیز را درباره نقشه‌اش برملا می‌کند (D_v²) و.... این کارکرد، در رمان محفوظ، در گروه کارکردهای آغازین داستان و قبل از حادثه شیریرانه اتفاق می‌افتد. از آنجایی که در داستان محفوظ، قهرمانی به نام قهرمان دروغین وجود ندارد، راز قهرمان اصلی فاش می‌شود. علوان محتشمی، در محل کار خود با خواهر انور علام (شیریر داستان) و رئیس شرکتی که علوان در آن کار می‌کند، آشنا می‌شود. او بعد از مدتی پی می‌برد که «گلستان» طمع ازدواج با او را دارد. این مسأله باید پنهان می‌ماند؛ زیرا علوان هنوز با رنده نامزد است و این نامزدی را به هم نزده است. در این وضع سخت، تنها کسی که می‌تواند به او اعتماد کند و از او راهنمایی بخواهد، پدر بزرگش است:

علوان: جدی، لا أحب أن أخفی عنك سرًا... توجد قرائن قوية علی دعوة موجهة لی للزواج من شقیقة أنور علام...

- حقاً! إلى بمزید من المعلومات...

- هی أرملة تکبرنی بعشرین عامه، غنیة جداً... (محفوظ، ۲۰۰۷:م ۶۷)

خبرگیری: شیریر می‌کوشد تا اطلاعاتی درباره قهرمان به دست بیاورد (پرس و جو؛ V). هدف از خبرگیری، یافتن جای کودکی یا شیئی گرانبهاست (V¹). (پراپ، ۱۳۶۸:ش ۶۳-۶۴) به دنبال این کارکرد، به ضد قهرمان اطلاعاتی درباره قهرمان داده می‌شود. در اینجا ما با خویشکاری‌های زوج رو به رو هستیم. (پراپ، ۱۳۶۷:ش ۶۵) نخست آنکه، ضد قهرمان مستقیماً پاسخ می‌گیرد (W¹) (پراپ، ۱۳۶۸:ش ۵۵-۵۶) انور علام، رئیس شرکتی است که علوان و نامزدش در آن کار می‌کنند، او «رنده سلیمان» را دوست دارد و آگاهی او از نامزدی سیزده ساله رنده با علوان، حس وی را نسبت به رنده قوی‌تر می‌کند. انور علام، رنده را برای خود می‌خواهد، او قصد دارد در

رنده نوعی بدبینی نسبت به علوان ایجاد کند تا به راحتی بتواند نقشه خبیثانه‌اش را عملی کند. از سویی، آشنایی علوان با «گلستان» خواهر انور علام، بیشتر به عملی شدن این خواسته کمک می‌کند. انور علام با وجود آنکه از همه چیز آگاه است، از علوان دربارهٔ موقعیت خانوادگی او و رنده و همچنین مدت نامزدی‌اش با رنده می‌پرسد و بعد از آنکه همه چیز را از زبان خود او می‌شنود، ظاهر شخصی متأسف و دلسوز را به خود می‌گیرد و با طعنه برای رنده ابراز تأسف می‌کند تا احساسات علوان را تحت تأثیر قرار دهد و زمینه را برای نقشه‌اش مهیا کند:

و راح یسألني عن أسرتي و أسرة رنده و أنا أجيبه بصدق و أيجاز حتى قال:

- رنده فتاة ممتازة ولكن الزمن يسرقها.

طعنة و أي طعنة! مقصودة أم جاءت عفواً الخاطر؟! (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۲۶)

فریفتن: شریر می‌کوشد قربانیش را بفریبد تا بتواند بر او یا بر چیزهایی که به وی تعلق دارد، دست یابد (فریبکاری: η)، شریر پیش از هر چیز هیأت مبدل و متفاوتی به خود می‌گیرد، آنگاه خود خویشکاری آغاز می‌شود. ۱. به اغواگری می‌پردازد (η^۱)، شریر با به کار گرفتن مستقیم وسایل جادویی به عمل می‌پردازد (η^۲)؛ ۳. شریر وسایلی دیگر برای فریفتن یا واداشتن قربانی به کار می‌گیرد (η^۳). (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۸۹) نکته قابل توجه در نظریه پراپ اینکه شریر در بیشتر داستان‌ها شکل و ظاهری متفاوت از چهره واقعی خود می‌گیرد تا «قهرمان اصلی» یا «قهرمان قربانی» را بفریبد. در این گونه موارد، «شریر» از موقعیت دشواری که «قهرمان قربانی» گرفتار آن است، سود می‌جوید. انور علام در مرحله بعد، تمام تلاش خود را می‌کند تا با سخنان خیرخواهانه‌اش رنده را بفریبد، او در برخورد با رنده، سعی می‌کند با حفظ آرامش درونی خود در ظاهر دوستی مهربان و خیرخواه رنده را مجذوب خود کند؛ انور برای رنده داستان پزشکی را تعریف می‌کند که با مردی تاجر ازدواج کرد؛ اما بعد از مدتی پی به این واقعیت برد که آن تاجر نمی‌تواند همسری مناسب برای او باشد. او با این مقدمات رنده را ترغیب می‌کند تا برای حفظ موقعیت خود و رسیدن به سعادت که حق اوست نامزدی‌اش را با علوان بر هم بزند. از این رو، انور علام در ابتدا حرفی از ازدواج نمی‌زند و دلسوزانه رنده را نصیحت می‌کند؛ اما در حقیقت، او با این روش برای هدفش مقدمه چینی برای فریب رنده است (η^۱).

قال:

- هی طیبیه شابه، کانت مخطوبه لطیب زمیل لأعوام، ینسا من الزواج، فسحا خطبتهما، تزوجت من تاجر و واقفت علی رغبته علی البقاء فی البیت کست بیت...

دهشت و استات و لکنی سألته بهدوء:

- لماذا تتصور أن هذه الحکایة تهمني؟

...فقال متجاهلاً سؤالی:

- أنا أعتبرها عاقلة، فست البیت خیر من طیبیه عانس! (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۲۷)

سفر یا رفتن: قهرمان قصه از سرزمین خود خارج می‌شود (رفتن، ↑). این خروج با دور شدن موقتی - که پیش‌تر با نماد (e) شرح داده شد - متفاوت است؛ دور شدن اولیه، نوعی دور شدن موقتی است؛ ولی در این مرحله قهرمان برای همیشه خانه و سرزمین خود را ترک می‌کند. قهرمان، در این مرحله به سرآغازی می‌رسد که ماجراهایی بسیار، انتظارش را می‌کشند. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۶۷) کارکرد رفتن قهرمان در داستان نجیب محفوظ، بخلاف رفتن در داستان‌های پریان، بعد مادی ندارد. علوان محتشمی، قهرمان اصلی داستان بعد از سیزده سال نامزدی با رنده سلیمان، برخلاف میل باطنی‌اش از رنده می‌خواهد دیگر به او فکر نکند و به پیشنهاد انور علام که غیرمستقیم از او خواستگاری کرده، پاسخ مثبت دهد و به آینده درخشان و سعادت‌ی فکر کند که در انتظارش است. علوان با تصمیم ناگهانی‌اش، ناخواسته از رنده سلیمان دور می‌شود و او را از خود طرد می‌کند (↑).

علوان: رنده! هل علمت بزيارة مامتك بجدي؟

— ...! عندنا أن نصمد حبال المعارضة؟

- حتی متی؟

— لا أهمية للوقت.

— ... لا مفر بأني أهدر مستقبلك.

...شحب وجهها و هي تتمتم:

— ... لأول مرة أجدك منهزماً يا علوان.

— ... أعيدى التفكير في موقفك بعيداً عن ظلي الثقيل. (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۳۵-۳۶)

این سخنان از جانب قهرمان، احساسی در خواننده بر می‌انگیزد که گویی در برابر شخصی قرار دارد که در درون خویش مفاهیم ناامیدی، خشم و شکست را تجربه می‌کند و این نشانه گروهی بزرگ از مردم است که تحت فشار شرایط نامساعد جامعه به سر می‌برند.

نهی: قهرمان قصه از کاری نهی می‌شود (نهی: k) به شکل‌هایی چون: ۱. نهی از بیرون رفتن گاهی به صورت شدیدی بیان می‌شود (k^1)؛ ۲. شکل وارونه نهی به صورت امر یا پیشنهاد ابراز می‌گردد (k^2) (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۶۱) ممنوعیت زیر پا گذاشته می‌شود (سریچی: q). در حقیقت دو کار II و III، عنصری دو بخشی است (همان: ۵۴). بنابراین در برابر خویشکاری (k^2)، کارکرد (q^2) را خواهیم داشت. وقتی علوان محتشمی در مورد بر هم خوردن نامزدیش با رنده سلیمان از با استادش صحبت می‌کند، استاد علوان با تصمیم او مخالفت می‌کند و آن را تصمیمی عجولانه می‌داند. استاد، علوان را نصیحت می‌کند و می‌خواهد او را از چنین کاری باز دارد؛ ولی علوان تصمیم خود را گرفته است. از این رو، مقابل نظر منفی استاد مقاومت می‌کند و حاضر نیست توصیه استادش را بپذیرد (k^2) (q^2). علوان اینگونه می‌گوید:

غير موافقة طبعاً و تطالبی باعتداء اللقاء بينها و بیننا مجتمعين. الوداع یا استاذتی. مضی وقت الکلام.

أعدك بأن أكون عدواً للكلام بقية العمر. (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۴۸)

فریب خوردن: قهرمان فریب می‌خورد؛ لذا ناآگاهانه به دشمن کمک می‌کند (همدستی: g). قهرمان قربانی تسلیم اغواگری‌های شریر می‌شود (قابل ذکر که نهی و تحذیرها همیشه نقض می‌گردند و در مقابل پیشنهادهای فریبنده همیشه مورد قبول قرار می‌گیرند). در کارکرد «فریفتن» بیان شد که انور علام، با اغواگری سعی می‌کرد در رنده نسبت به علوان حس بدبینی و تنفر ایجاد کند، او تمام تلاش خود را می‌کرد تا رنده را به جدایی از علوان تحریک کند. در نهایت هم موفق می‌شود افکار و احساسات رنده را متأثر از رفتار به ظاهر محبت آمیز و خیرخواهانه خود قرار دهد. رفتارهای دلسوزانه و محبت‌آمیز انور علام از یک سو و تصمیم ناگهانی علوان محتشمی برای جدایی از سویی دیگر، باعث می‌شود رنده برای فرار از سرنوشتی که در آن قرار دارد و ازدواج با انور علام انگیزه قوی‌تری پیدا کند. در این مرحله، فریب کاری‌های انور علام نتیجه داده است و او موفق شده با حرف‌ها و اعمالش فکر رنده را به خود مشغول سازد.... (g^1).

رنده: ... لم أعد أدينه و لم أعد أحترمه. التجربة الجديدة التي تقتحمني هي انور علام. إنه يستقبلني ببشاشة غير عادية. و يحاورني مداعباً معلناً عن إعجابه و مودته... (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۵۰)

شرارت: شرارت یکی از عوامل حرکت ساز داستان است. شریر، به یکی از اعضای خانواده صدمه یا جراحی وارد می‌سازد (شرارت: نماد X). شکل‌های شرارت فوق العاده متنوع و گوناگون هستند؛ مانند شریر، شخصی را می‌رباید (X^۱)؛ شریر یک عامل جادویی را می‌رباید (X^۲)؛ شریر، فرآورده‌های کشاورزی را چپاول می‌کند (X^۳)؛ شریر، صدمات جسمانی وارد می‌کند یا کسی را به قتل می‌رساند (X^۴)؛ شریر، قربانی خود را می‌طلبد و یا به خود جذب می‌کند (X^۵) و ... (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۵۸-۵۹)

محفوظ، در این رمان همچون پراپ ماجرای نزاع میان خیر و شر را ترسیم می‌کند، انور علام، می‌داند ذهن علوان دیگر تحمل مبارزه طولانی را ندارد و ترس و خیالات و اوهام او را از پای در آورده است و یأس او را در بر گرفته و میان اندوهی عمیق قرار گرفته است. او با ترفند حيله‌گرانه‌اش موفق شده است، رنده سلیمان را بفریبد و در نهایت او را از آن خود کند (X^۶). انور علام، برخلاف شریر در داستان‌های پریان، به علوان ضربه جسمی وارد نمی‌کند؛ بلکه با تکیه بر انواع حيله‌ها و نیرنگ‌ها به او ضربه روحی می‌زند. از جنبه‌ای دیگر، انور علام قصد ندارد، مستقیم به قهرمان اصلی ضربه بزند؛ اما برای رسیدن به خواست‌های شیطانی خود چاره-ای جز آسیب زدن به علوان کار ندارد:

ذات صباح قال لي:

- يصح الآن أن أسألك عن رأيك؟

تساءلت و قلبي يخفق بالتوقع!

- فيم يا بك؟

- إني أطلب يدك، ما رأيك؟

فلذت بالصمت كالمبغوتة، فقال:

..لست خياليا العمر، و حسبي أن أقول إني أجذك حائزة لكافة الشروط بكل جدارة... (محفوظ،

۲۰۰۷م: ۵۱)

در نظام کارکردی پراپ، دو شخصیت یاریگر و بخشنده (کسی که عامل جادویی را در اختیار قهرمان می‌گذارد) به یاری قهرمان می‌شتابند. در داستان محفوظ، تنها یک یاریگر را می‌یابیم که در بخش خویشکاری‌های میانی و پایانی به قهرمان کمک می‌کند تا از نقشه خبیثانه شریر آگاه شود (عمل یاریگر: k). در داستان «روز قتل رئیس جمهور»، از شخص بخشنده و شیء جادویی خبری نیست؛ تنها محتشمی زائد، پدر بزرگ علوان نقش همراه و یاری کننده را برای علوان ایفا می‌کند. او همواره سعی می‌کند علوان را از اتفاقات آگاه کند و با نصیحت‌های به موقع خود در بحران‌ها، آرامش روحی را به علوان باز گرداند. علوان نیز در هنگام گرفتاری‌هایش به پدر بزرگ پناه می‌آورد و سخنان آرامش بخش او را مرحمی برای دردهای خویش می‌داند؛ مثلاً زمانی که محتشمی زائد می‌خواهد خبر ازدواج زودهنگام انور علام و رنده را به علوان بدهد، سعی می‌کند او را آرام کند و نگذارد ناامیدی بر او چیره شود:

... فعرضت الموضوع بتفاصيله.. و قال علوان:

- کأنني مجرم مطارد یا جدي.

- يجب أن تفكر بهدوء و شجاعة. (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۲۳)

و لما خلا المكان قلت له:

- أمل أن تتغلب على أزمته بما أعهدده فيك من الشجاعة! (همان: ۶۷)

بازگشتن: قهرمان اصلی داستان باز می‌گردد (بازگشت: ↓). بازگشت، اغلب به همان شکل رسیدن است. (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۸۷) رفتن (↑) و بازگشتن قهرمان (↓) با هم یک خویشکاری زوج را تشکیل می‌دهند و همیشه رفت با بازگشت همراه است. معمولاً در کارکرد «رفتن»، قهرمان اصلی محل زندگی خود را ترک می‌کند. در «روز قتل رئیس جمهور» همانطور که رفتن قهرمان معنوی است، بازگشتن او نیز معنوی است. در میانه‌های داستان، بحران سیاسی و وضع بد اقتصادی حاکم در جامعه از یک سو، و طعنه‌ها و سخنان تحریک آمیز انور علام از سوی دیگر، علوان را بر آن داشت تا تصمیم به جدایی از رنده بگیرد. او از رنده خواسته بود او را فراموش کند و به پیشنهاد ازدواج انور علام فکر کند؛ اما مدت کوتاهی بعد از ازدواج رنده با انور علام، اتفاقات ناخوشایندی برای رنده می‌افتد که در نهایت موجب جدایی رنده از او می‌شود. انور علام هم با درخواست طلاق رنده به آسانی موافقت می‌کند. همه این حوادث دست

به دست هم می‌دهد تا باز هم آتش آن عشق قدیم در وجود علوان شعله‌ور شود و به سبب اوضاع روحی بد- که رنده در آن قرار داشت- به او ابراز محبت کند. رنده سلیمان این‌گونه روایت می‌کند:

مرة همس لی و نحن منفردان:

- إني حزین جداً.

فسألته ببرود:

- لماذا؟

- لعله الشعور بالذنب.

- لا شأن لك بما كان. فتحول عني بعينيه و هو يقول:

- ما زلت أحبك. (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۷۳)

کشمکش: کشمکش قهرمان با شیر؛ قهرمان و شیر به نبرد تن به تن می‌پردازند (کشمکش: H)؛ مثلاً قهرمان و شیر به رقابت و مسابقه می‌پردازند (H^۱)؛ یا مخفیانه به نبرد می‌پردازند (H^۲)؛ و یا در فضایی باز نبرد می‌کنند (H^۳) (پراپ، ۱۳۶۸ش: ۱۰۹) (پیروزی: نماد I). بین دو کنش کشمکش (H) و پیروزی (I) رابطه‌ای دوطرفه وجود دارد و در اغلب داستان‌ها پیروزی به دنبال کشمکش اتفاق می‌افتد. داستان «روز قتل رئیس جمهور»، از کشمکشی قوی و پیچیده برخوردار نیست. مهم‌ترین کشمکشی که در تنه اصلی داستان وجود دارد، از نوع بیرونی و بین دو نیروی شرکت کننده در درگیری است. علوان، قهرمان و انور علام، شیر داستان. در داستان مورد بررسی ما، این نوع کشمکش از ابتدا تا پایان داستان به صورت پنهان و بدون آگاهی میان دو سوی جدال وجود دارد؛ ولی این درگیری زمانی در داستان جلوه می‌کند که دو طرف در یک درگیری تن به تن در مقابل یکدیگر قرار می‌گیرند (H^۲). علوان، برای آنکه انتقام رنده را از انور علام بگیرد، مخفیانه وارد خانه او می‌شود و در یک درگیری تن به تن، انور علام را با ضربه‌ای نقش بر زمین می‌کند، همین ضربه کافی است تا او را به قتل برساند. به دنبال این حادثه در دیداری که با رنده دارد همه چیز را درباره کشته شدن انور علام برای او تعریف می‌کند:

— ماذا عندك؟

— و دون دعوة و لا تدبير سابق اندفعت إلى الداخل. و كان هو أول من رأيت فهتف مرحباً « أهلاً

«... و إذا بي أصبح مفقود الرشد» یا قدر! « و لكلمته في صدره بقوة فترنج و هوى إلى الأرض، و هنا نبهتني صرخة جولستان إلى وجودها...

- ماذا فعلت يا مجنون؟ لقد قتلته! (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۸۴)

پیروزی: قهرمان پیروز می‌شود (پیروزی: نماد I). شریر در نبرد تن به تن شکست می‌خورد (I¹)؛ یا بدون جنگ و درگیری کشته می‌شود (I⁰)؛ یا مستقیماً رانده یا دور می‌شود (I¹). در برخی موارد پیروزی منفی هم دیده می‌شود. در حقیقت، کشته شدن انور علام نشان از پیروزی علوان دارد؛ اگر چه علوان، با کشتن انور علام محکوم به حبس می‌شود؛ اما به عشق حقیقی خود، رنده سلیمان رسیده و انتقام او را از انور علام گرفته است.

عروسی: قهرمان عروسی می‌کند و به سلطنت می‌رسد (عروسی: N) یا همزمان به زن و سلطنت دست می‌یابد (N^{**})؛ گاهی فقط زن می‌گیرد و از آنجایی که زنش دختر پادشاه نیست به سلطنت نمی‌رسد (N^{*})؛ گاهی نیز فقط به سلطنت می‌رسد (N^{*})... (پراپ، ۱۳۶۸: ۹۷) پایان معمول در قصه‌های روسی، ازدواج قهرمان داستان با شاهزاده خانم است. نزدیک به دو سوم رمان‌های عربی به همین صورت پایان می‌پذیرند، با این تفاوت که معمولاً قهرمان با بیش از یک زن ازدواج می‌کند، سایر رمان‌ها به رفع مشکلات اولیه یا مجازات شریر ختم می‌شوند.

داستان‌های عامیانه معمولاً پایانی خوش دارند که در آن قهرمان به هدف خویش می‌رسد و بر مشکل غلبه می‌کند. در رمان «روز قتل رئیس جمهور»، مشکل اولیه با کشته شدن انور علام (شریر) رفع می‌شود و علوان دوباره رنده را به دست می‌آورد و او را از آن خود می‌بیند؛ اما علوان، کسی را کشته و باید محاکمه شود. برخلاف جریان معمول داستان‌های پریان، قهرمان اصلی داستان محفوظ، بعد از نابودی شریر پاداشی دریافت نمی‌کند و باید مدتی را در زندان سپری کند تا بعد از پایان این مدت به محبوبه خود و به آرامش نهایی برسد.

بعد اختفای علوان أغرق في وحدة مطلقة... أما العالم حولنا فيشرب إلى أمل جديد... و كان من حسن الحظ أن تشخص الجريمة كضرب أفضى إلى موت... أعوام تمر ثم يغادر السجن صاحب حرفة... سیجد حجرتي خالية فيمكنه أن يتزوج حبيته فيها. (محفوظ، ۲۰۰۷م: ۸۷) شرارت اتفاق می‌افتد و قهرمان در وضع بد روحی قرار گرفته است. به همه چیز بد بین است و از همه چیز دل‌کنده است. دیگر چیزی برایش مهم نیست. راوی علوان فواز محتشمی است که می‌گوید:

جريح القلب و الكرامة. أهيم على وجهي ككلب بلا مأوى. حرارة الجو تبخر تبخر لذة المشى... في تخبطي ألقى أستاذتي في نادي الخريجين. يا أستاذتي لقد فسخت الخطبة. (همان: ۴۸)

در داستان‌های پریان، ما با دو قهرمان مواجه می‌شویم؛ قهرمان دروغین و قهرمان اصلی. قهرمان دروغین، اغلب یکی از دوستان نزدیک قهرمان اصلی یا از اعضای خانواده اوست. داستان محفوظ، همچون داستان‌های پریان قهرمان قربانی دارد که شریر توانسته است از طریق او به قهرمان اصلی صدمه بزند. انور علام، روز اول زندگی مشترکشان با وجود مخالفت‌های رنده (نامزد قدیم علوان) جمعی از دوستان ناباب را به خانه می‌آورد. او به خواسته‌های رنده اهمیت نمی‌دهد و در نهایت، به راحتی با درخواست زود هنگام طلاق او موافقت می‌کند. جدایی ناگهانی رنده از انور علام، علوان را به خشم می‌آورد و او را به گرفتن انتقام از انور علام تحریک می‌کند. همانطور که گذشت، انور علام مستقیم به علوان آسیب نمی‌رساند؛ بلکه با استفاده از رنده، علوان را دچار تشویش روانی و ناراحتی می‌کند. رنده، از شبی سخن می‌گوید که انور به راحتی او را از خود راند:

! نخط على المقعد أمامي صامتاً، ثم تتم بعد صمت:

- أنهار بناء شامخ.

.... فصرخت: يبدو لي أنك إنسان وضع!

— ... هدئي خاطرك، حصل خطأ، و بيدنا تصحيحة...

- إني ذاهبة.

- و لم العجلة، إنتظري الصباح...

- لن أبقى في هذا البيت لحظة أخرى.

- لك ما تشائين... و لا داعي للغضب. (همان: ۶۳-۶۴)

۲-۲ نمادها

در این بخش ضمن استخراج عملکرد شخصیت‌های قصه و معرفی هر عملکرد در قالب جملات کوتاه، شخصیت‌های قصه را بر اساس عملکردشان در انواعی دسته‌بندی و برای هر نوع، عنوانی انتخاب و به منظور سهولت عرضه نتایج داده‌ها در قالب جدول بیان می‌کنیم:

شماره	نمادها	خویشکاری‌ها	شماره	نمادها	خویشکاری‌ها
۱	a^1	صحنه آغازین	۹	q^2	نقض نهی
۲	e^3	غیبت اولیه	۱۰	g^1	همدستی
۳	D_v^6	افشاگری	۱۱	X^{\wedge}	شرارت
۴	V^1	خبرگیری	۱۲	F^1	عمل یاریگر
۵	W^1	خبردهی	۱۳	\downarrow	بازگشت قهرمان
۶	η^1	اغواگری	۱۴	H^{r}	کشمکش
۷	\uparrow	رفتن قهرمان	۱۵	I^1	پیروزی
۸	k^2	نهی	۱۶	N^*	عروسی

پراپ، در بخش پایانی کتاب خود از آرایش دوطرفه کارکردها سخن می‌گوید. وی برخی از کارکردها مانند کار دشوار و انجام آن (A - T)، آزمودن قهرمان و دریافت عامل جادویی (F - D) و مبارزه و پیروزی (H - I) را با هم، یک جفت کارکرد به حساب می‌آورد. طبق این گفته پراپ می‌توان وضعیت آغازین (a) و موقعیت پایانی (N) را نیز یک جفت در نظر گرفت. بعد از بررسی دقیق رمان روز قتل رئیس جمهور بر اساس سی و یک کارکرد پراپ، به چهارده کارکرد دست یافتیم که از میان آن‌ها، شش کارکرد بسامد بیشتری در روند داستان داشتند. این کارکردها که آرایشی دوطرفه دارند، عبارتند از:

۱. وضعیت آغازین-وضعیت پایانی (a - N)

۲. نهی-نقض نهی (q - k)

۳. رفتن - بازگشتن (\uparrow - \downarrow).

۴. کشمکش و مبارزه- پیروزی (H - I).

در بررسی رمان روز قتل رئیس جمهور نجیب محفوظ از میان چهارده کارکرد اصلی موجود در داستان دریافتیم، هر چند کارکرد، در حوزه کنش یک شخصیت توزیع شده است؛ مثلاً عنصر (I¹) یعنی مجازات کارکرد خاص قهرمان است و یا عنصر (V¹) متعلق به شیریر و عنصر (vD³) محدود به عمل قهرمان قربانی است. کارکردها در میان شخصیت‌ها بدین شکل توزیع می‌شوند: ۱. شیریر: $H^{\text{r}} - X^{\wedge} - \eta^1 - V^1$ ؛ ۲. قهرمان: $N - I^1 - H^{\text{r}} - \downarrow - g^1 - \uparrow - W^1 - D_v^6$ ؛ ۳. قهرمان قربانی: $N - D_v^6 - g^1 - W^1$.

از میان شخصیت‌های سه‌گانه تعیین شده، شخصیت قهرمان اصلی بسامد بیشتری داشت. این تقسیم‌بندی‌ها، قاعده‌مند است؛ اما در مواردی استثنا هم وجود دارد؛ مثلاً در رمان «روز قتل رئیس جمهور» از آنجایی که شخص هبه‌کننده که پراپ آن را در نظام کارکردی خود جای داده وجود ندارد، از عامل جادویی هم خبری نیست و کمک یاریگر جای عامل سحرآمیز را می‌گیرد.

۳-۲ شخصیت‌های رمان روز قتل رئیس جمهور

پس از مطالعه اشخاص قصه بر اساس کاری که انجام داده‌اند و نیز رده‌بندی آن‌ها در دسته‌ها و بررسی شکل‌های ورود ایشان به قصه، باید به موضوع اشخاص به طور عام پردازیم. در علم روایت‌شناسی و داستان‌پردازی، شخصیت‌ها به عنوان جزئی از ساختار کلی متن محسوب می‌شوند که تابع کنش‌هایی از پیش تعیین شده هستند. این اشخاص نقشی بنیادی در روند ساختاری داستان ایفا می‌کنند. قصه‌های مورد پژوهش پراپ، وجود هفت شخصیت را اثبات می‌کند: شریر، بخشنده، یاریگر، شاهزاده خانم و پدرش، گسیل دارنده و قهرمان دروغین. در قصه مورد بررسی ما شخصیت‌های شریر، قهرمان و یاریگر را باید کنشگر واقعی قصه به حساب آورد، گسیل دارنده و شخصیت قهرمان دروغین در این رمان نقشی ندارند؛ بررسی‌ها نشان داده است که این دو شخصیت را می‌توان به راحتی حذف کرد. دو کنش اصلی داستان مورد نظر ما عبارتند از:

کنشگر	انور علام ← ضد قهرمان محتشمی زائد ← یاریگر رنده ← قهرمان قربانی
کنش‌پذیر	علوان ← قهرمان رنده ← قهرمان قربانی

۱-۳-۲ تفاوت شخصیت‌های روز قتل رئیس جمهور با قصه‌های پریان

در ریخت‌شناسی پراپ شخصیت‌ها و پی‌رفت‌های قصه‌های عامیانه بسیار ساده و کلیشه‌ای عمل می‌کنند، به طوری که با کم‌ترین تغییر در روند قصه و نوع رفتار شخصیت‌ها، تحولی در پی‌رفت ساختار قصه ایجاد می‌شود؛ در حالی که در رمان‌های پیچیده و چندلایه؛ مانند روز قتل رئیس جمهور، ریخت‌شناسی برای تحقق کار خود، باید راهی تازه و چند سویه در پیش گیرد. رمان محفوظ به زبان مردم است؛ اما در نگاه نخست پرده از رخ نمی‌افکند،

چنانکه ملاحظه می‌شود، گفت‌وگوهای میان قهرمان اصلی و قهرمان قربانی و شریر گفت- و گوهایی پیچیده و تو در تو است که در سراسر داستان دیده می‌شود. از این رو، ریخت- شناسی پراپ برای تحلیل رمان «یوم قتل زعیم» و تطابق با عملکرد شخصیت‌ها و رخداد‌های داستان باید ساختاری جدید احراز کند. با توجه به اینکه گفت‌وگوی میان اشخاص، عمده- ترین شیوه برای نمایاندن شخصیت‌های دنیای درون و بیرون آنان است، محفوظ، از این روش شخصیت‌پردازی به بیشترین میزان استفاده می‌کند. بیشتر گفت و گوها به شیوه دیالوگ^{۱۹} و میان شخصیت‌های اصلی داستان است؛ درحالی که از نظر پراپ، گفت و گو به عنوان کارکردی جانبی و غیرضرور به کار گرفته می‌شود و نقشی تعیین کننده در سیر داستان ندارد.

۴-۲ ساختار رمان روز قتل رئیس جمهور

ساختار داستان‌ها اقتضا می‌کند که در طول آن نویسنده به نقل حوادث گوناگون بپردازد؛ حوادثی که هر یک بگونه‌ای زنجیروار با دیگری در ارتباط است. این حوادث در قالب زنجیره‌ای از رابطه‌های علی و معلولی^{۲۰} به خواننده کمک می‌کند تا ارتباط میان اشخاص قصه را بهتر و ساده- تر درک کند. (بهنام، ۱۳۸۹ش: ۱۸) علوان فواز محتشمی، به چندین دلیل انور علام را به قتل می- رساند:

۱. علوان، جوانی از قشر متوسط جامعه است.	تعادل اولیه
۲. علوان، با رنده سلیمان نامزد می‌کند.	
۳. انور علام، رنده و علوان را فریب می‌دهد.	بر هم خوردن تعادل
۴. انور علام از رنده سلیمان خواستگاری می‌کند.	
۵. محتشمی زائد، به علوان آرامش می‌دهد.	
۶. علوان، انور علام را به قتل می‌رساند.	تعادل مجدد
۷. علوان، دوباره رنده را بدست می‌آورد.	

آنچه در این رمان بیشتر مورد توجه است، نوع پایان یافتن رمان روز قتل رئیس جمهور است. قهرمان داستان، بر خلاف مضمون خویشکاری‌ها در داستان‌های پریان نه تنها با کشته شدن شریر پاداشی نمی‌گیرد، به زندان می‌افتد و مجازات می‌شود. و همگونی عملکردها را تنها در جایی می‌بینیم که علوان می‌تواند بعد از تحمل حبس با رنده ازدواج کند و برای همیشه به محبوبش برسد.

نتیجه‌گیری

آنچه به عنوان نتایج تحلیل ریخت‌شناسی این رمان اجتماعی به دست آمد، تنها برآیند این مطالعه موردی در رمان «روز قتل رئیس جمهور» است و قصد تعمیم آن را به عنوان اصول کلی پژوهش ریخت‌شناسی داستان به سایر متون نداریم. وضع آغازین، با موقعیت پایداری شروع می‌شود، سپس اولین کنش ساختاری قصه؛ یعنی کنش دورشدن، رشد و گسترش می‌یابد. اگرچه رمان «روز قتل رئیس‌جمهور» با توالی کارکردهای پراپ همخوانی دارد، برخی از مصادیق کارکردهای او به طور پیوسته و دقیق اتفاق نیفتاده است و گاه باید عواملی جدید به فهرست پراپ اضافه نمود؛ اما نکته مهم نحوهٔ پایان یافتن رمان است. قهرمان داستان محفوظ؛ همچون قهرمان افسانه‌های پریان با مجازات و نابودی شریر به محبوبش می‌رسد و شریر را به سزای عملش می‌رساند؛ ولی قهرمان رمان «روز قتل رئیس‌جمهور» برخلاف قهرمان داستان‌های پریان که در مقابل نابودی شریر پاداش می‌گیرد، با کشتن شریر مجازات می‌شود. بنابراین، آن فضای دلپذیری که در پایان افسانه‌های پریان وجود دارد، در پایان رمان «روز قتل رئیس‌جمهور» نیز دیده می‌شود.

در این بررسی، عناصر متفاوتی یافت می‌شود که خاص رمان «روز قتل رئیس‌جمهور» است؛ مثل تفاوت‌های کارکردی میان رمانی که نویسنده در آن به بیان واقعیت‌های جامعه‌اش پرداخته و داستان‌هایی که حوادث آن نتیجهٔ قوهٔ تخیل نویسنده است. نبود توالی یکسان کارکردها از موارد دیگری است که در تجزیه و تحلیل این رمان به دست آمد. با توجه به انطباق خویشکاری‌های پراپ با رمان «روز قتل رئیس‌جمهور» درمی‌یابیم که با اندک جابه‌جایی در خویشکاری‌ها و حذف برخی دیگر می‌توان نظریهٔ پراپ را در مورد تمام داستان‌ها و رمان‌های عربی به کار برد. آنچه در این بررسی مهم بوده، این نیست که فهمی کامل از رمان به دست داد شود؛ بلکه آنچه اهمیت دارد، فهم الگوی درونی یا ساختار رمان در یک نوع ادبی مشخص است. به هر حال، به کارگیری این شیوه در بررسی داستان‌ها و قصه‌های عامیانه در ادبیات ملت‌های گوناگون، می‌تواند جنبه‌هایی از هنر داستان‌پردازی را که در نقد سنتی مورد غفلت قرار گرفته است، بکاود و آشکار سازد.

پی‌نوشت‌ها

- 1- Vladimir Yakovlevich Propp
- 2- Folklor
- 3- Claude Lévi-Strauss

- 4- Napoleon
- 5- Postcolonial theory
- 6- Gustave Flaubert
- 7- Honore de Balzac
- 8- Mor Tezvetan Todorof phology
- 9- Aikhn Baume
- 10- Ernest Casirer
- 11- Claude Lévi-Strauss
- 12- Morphology
- 13- Victor Shklovsky
- 14- Mikhail Bakhtin
- 15- Formalism
- 16- Vallery Afanassie
- 17- Motifeme
- 18- Implicit characterization
- 19- Dialogue
- 20- Causal sequenc

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- احمدی، بابک. (۱۳۷۰). ساختار و تأویل متن؛ چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- اخلاقی، اکبر. (۱۳۸۱). تحلیل ساختگرایی منطق الطیر عطار؛ تهران: انتشارات فردا.
- اسکولز، رابرت. (۱۳۷۹). درآمدی بر ساختار گرایی در ادبیات؛ ترجمه فرزانه طاهری، چاپ اول، تهران: انتشارات نقش جهان.
- انوری، حسن. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن»، چاپ اول، تهران: انتشارات سخن.
- انوشه، حسن. (۱۳۸۱). «دانشنامه ادب فارسی»، چاپ دوم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ایگلتون، تری. (۱۳۶۸). «پیش درآمدی بر نظریه ادبی؛ ترجمه عباس مخبر، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.
- بردبار، سیدصادق. (۱۳۸۹). «مجموعه مقاله‌های دومین همایش ملی شناسی»؛ چاپ اول، مازندران: انتشارات دانشگاه مازندران.
- بهنام، مینا. (۱۳۸۹). «ریخت‌شناسی داستان حسنگ وزیر به روایت بیتهقی»؛ نشریه گوهر گویا، شماره اول، صص ۱۳۱-۱۵۰.

- پراپ، ولادیمیر. (۱۳۶۸). *ریخت شناسی قصه‌های پریان*؛ ترجمهٔ فریدون بدره‌ای، چاپ اول، تهران: انتشارات توس.
- ----- (۱۳۶۸). *ریخت شناسی قصه*؛ ترجمهٔ مدیا کاشیگر، چاپ اول، تهران: نشر روز.
- ----- (۱۳۷۱). *ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان*؛ ترجمهٔ فریدون بدره‌ای، چاپ اول، تهران: انتشارات توس.
- پروینی، خلیل و هومن ناظمیان. (۱۳۸۷). «*الگوی ساختارگرایی ولادیمیر پراپ و کاربرد آن در روایت‌شناسی*»؛ *مجلهٔ پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، شمارهٔ ۱۱، صص ۱۸۵-۲۰۳.
- تودوروف، تزوتان. (۱۳۸۵). *نظریهٔ ادبیات*؛ ترجمهٔ عاطفه طاهایی، چاپ اول، انتشارات ریحان.
- خدیش، پگاه. (۱۳۷۸). *ریخت شناسی قصه‌های جادویی*؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ریتز، جورج. (۱۳۸۱). *نظریهٔ جامعه‌شناسی*؛ ترجمهٔ محسن ثلاثی، چاپ ششم، تهران: انتشارات علمی.
- ریکور، پل. (۱۳۸۴). *زمان و حکایت*؛ پیکر بندی زمان در حکایت داستانی؛ ترجمهٔ مهشید نونهالی، چاپ اول، تهران: گام نو.
- سرامی، قدمعلی. (۱۳۶۸). «*از رنگ گل تا رنج خار؛ شکل شناسی داستان های شاهنامه*»، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سلدن، رمان و پیتر ویدوسون. (۱۳۸۴). *راهنمای نظریهٔ ادبی معاصر*؛ ترجمهٔ عباس مخبر، چاپ دوم، تهران: نشر طرح نو.
- شایگان، حمید رضا. (۱۳۸۰). *نقد ادبی*؛ چاپ اول، تهران: نشر داستان.
- علوی مقدم، مهیار. (۱۳۷۷). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر*؛ چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- فورستر، ادوارد مورگان. (۱۳۸۴). *جنبه‌های رمان*؛ ترجمهٔ ابراهیم یونسی، تهران: نشر نگاه.
- مارتین، والاس. (۱۳۸۲). *نظریهٔ روایت*؛ ترجمهٔ محمد شهباء، چاپ اول، تهران: نشر هرمس.
- موران، برنا. (۱۳۸۸). *نظریه‌های ادبیات و نقد*؛ ترجمهٔ ناصر داوران، تهران: نشر نگاه.

- هارلند، ريچارد. (١٣٨٢). نظريه ادبی از افلاطون تا بارت؛ ترجمه گروه مترجمان دانشگاه شیراز، چاپ اول، تهران: نشر چشمه.

(ب) منابع عربي

- بروب، فلاديمير. (١٩٩٦م). مورفولوجيا القصة؛ ترجمة عبدالكريم حسن و سميرة بن عمرو،

الطبعة الأولى، دمشق: شرع للدراسات و النشر و التوزيع.

- السيد، شفيق. (١٩٦٧م). اتجاهات الرواية المصرية منذ الحرب العالمية الثانية إلى سنة ١٩٦٧؛

مصر: مؤسسة الشباب.

- الفاخوري، حنا. (١٩٨٦م). الجامع في تاريخ الأدب العربي؛ بيروت: دارالجيل.

- شحيد، قصاب و وليد جمال. (٢٠٠٥م). خطاب الحداثة في الأدب؛ الطبعة الأولى، دمشق: دارالفكر،

مكتبة الأسد.

- محفوظ، نجيب. (٢٠٠٧م). يوم قتل زعيم؛ الطبعة الثانية، القاهرة: نشر دارالشروق.

- محمد سعيد و فاطمة الزهراء (دون تا). الرمزية في أدب نجيب محفوظ؛ الطبعة الأولى، بيروت:

دارالمعارف.

- القدوى، محمد نجم الحق. (٢٠١٠م). نجيب محفوظ و ضوء نزعاته الادبية؛ الطبعة الثانية، جدار

للكتاب العالمي للنشر.

- نجم، محمد يوسف. (١٩٥٢م). القصة في الأدب العربي الحديث، في لبنان حتى الحرب العظمى،

قاهرة: دار مصر للطباعة.

(ج) منابع لاتين

- Prop, Vladimir. (1985). Theory and History of Folklore, The University of Minnesota Press.

- Chatman, Seymour. (1978). Story and Discourse: Narrative structure in Fiction and Film, Ithaca London: Cornell university press.

فصلنامه لسان مبین (پژوهشی ادب عربی)

(علمی - پژوهشی)

سال هشتم، دوره جدید، شماره بیست و پنجم، پاییز ۱۳۹۵

دراسة رواية يوم قتل الزعيم لنجيب محفوظ على ضوء مورفولوجيا براب*

حمید رضا مشایخی، أستاذ مساعد فی اللغة العربیة وآدابها بجامعة مازندران

سیده هانیه میرسیدی، ماجستیره فی اللغة العربیة وآدابها من جامعة مازندران

الملخص

دراسة القصص و الروايات في أى عنوان بدأت منذ زمن أرسطو و بلغت ذروتها في بدء القرن العشرين مع ظهور الشكائيين. في هذا الوقت نفسه قدم العالم الاجتماعي الشكلاي الروسي فلاديمير بروب منهجا لدراسة القصص تبعا لأسلوب أصحاب الرواية فهو وجد أن للقصص العجيبة رغم كثرتها الظاهرية نوعا من وحدة التشابه الداخلي من حيث الأبطال و الوظائف. و كل الوظائف في القصة تنتهي إلى واحد و ثلاثين وظيفة. فإن هذا الإنجاز يعد بداية نظرية الرواية الحديثة.

بما أن نجيب محفوظ أشهر الروائي العربي المعاصر من الكتاب الذين تمتلأ قصصهم من العناصر الشرقية و من الرمزية و أسلوب البنية الغربية الحديثة فمن هنا من الممكن دراستها دراسة الرواية. فإن هذه المقالة تبحث عن قصة يوم قتل الزعيم على نظرية مورفولوجيا لبروب حتى تشير إلى كيفية إمكان مقارنة توالى الوظائف في هذه القصة. الدراسة هذه تبين أن عدد الوظائف يقل في القصة و توجد فيها مصاديق جديدة لم تر في القصص الروسية العجيبة و إن توجد عدة الوظائف الواحدة و الثلاثين. فهذا الأمر يدل على اختلاف نوع الوظائف الأخيرة لقصة محفوظ قياسا على القصص العجيبة. و تبين أن أسلوب بروب من الممكن تطبيقه على القصص العربية.

الكلمات الدليلية: نجيب محفوظ، بروب، مورفولوجيا، الوظائف، القصص العجيبة، يوم قتل زعيم.

* - تاريخ الوصول: ۹۴/۱۱/۲۵ تاريخ القبول: ۹۵/۰۷/۱۰

عنوان بريد الكاتب الإلكتروني: hrm.hamid@yahoo.com